

כנס קצרין לארכיאולוגיה

בנושא
חדשות בעתיקות הגולן

כנס ראשון | דצמבר 2010

מוזיאון עתיקות הגולן בקצרין

צילום השער: רינה נגילה
צילום שער אחורי: באדיבות
מוזיאון עתיקות הגולן
צילומים: ג. בר לב, ד. מאיר,
מ. איזנברג, א. גרייצר, ויקימדיה
עיצוב גרפי: דניאלה שאול
הפקה: ועד ישובי הגולן
הדפסה: U2

קצרין, תשע"א, 2010

הסכון לתרבות הגולן

מכללת אוהלו בקצרין
מכללה אקדמית לחינוך, מדעים וספורט

עמותת
ישובי
הגולן

תוכן

תוכנית הכנס

**אום אל קנאטיר: שחזור בית הכנסת בטכנולוגיה מתקדמת
יהושע (ישו) דריי**

**דיר עזיז: חפירת בדיקה במעיין הקדום
אורן זיגנבוים** רשות העתיקות

**יהדות בצל פגאניזם: תוצאות הסקר ב"תחום סוסיתה"
שריה פרידמן** המכללה האקדמית כנרת

**השחתת דמויות בבתי כנסת עתיקים בגליל ובגולן
נעה יובל-חכם** האוניברסיטה העברית בירושלים

**ארכיטקטורה מונומנטלית בסוסיתא הרומית
פרופ' ארתור סג"ל** ראש המכון ע"ש זיגמן לארכיאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

**ביצורי המרחב בתקופה הרומית לאור הארכיטקטורה הצבאית בסוסיתא
ד"ר מיכאל איזנברג** המכון ע"ש זיגמן לארכיאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

**יומו האחרון של המבצר הצלבני Vadum Jakob (מצד עתרת)
פרופ' רוני אלנבלום** האוניברסיטה העברית בירושלים

**רוג'ום אל הירי: חפירות חדשות באתר ובסביבתו
מיכאל פרייקמן** האוניברסיטה העברית בירושלים

רוג'ום אל הירי: חפירות חדשות באתר ובסביבתו

מיכאל פרייקמן

האוניברסיטה העברית בירושלים
indy424@gmail.com

11

האתר, מאז 1968, נסקר מספר פעמים ונחפר על ידי משלחת בראשותו של מזרחי מאוניברסיטת תל אביב. למרות 40 שנות מחקר, נותרו בערפול שאלות התיארוך והתפקוד. הגרסאות הרבות לגבי תפקודו (מכלאה, מגדל תצפית, מקדש ועוד), לא נתנו תשובה מספקת. גם תיארוך המבנה אינו חד משמעי. מזרחי תיארוך את מבנה מעגלי האבן הקונצנטריים לתקופת הברונזה הקדומה II, אך את המבנה הקבורה המרכזי - לתקופת הברונזה המאוחרת, זאת על פי שרידי הקבורה (מתוארכת ל-LB) שנמצאו בתוך התא.

כחלק מעבודת הדוקטורט שלי על תופעת המגליתים ברמת הגולן ובסביבתה, ניגשתי אל רוג'ום הירי, המוכר כרוג'ום אל הירי.

מזרחי, שחפר במספר שטחים, קבע את תיארוך המבנה ותפקודו על סמך הרצף הסטרטיגרפי וניתוח הממצא הקראמי. לדעתי, יש קושי רב לעשות זאת ברוג'ום הירי, מפני שכמעט ואין עדות לשכבות באתר והממצא דל ביותר. עלה צורך במציאת דרך אחרת לפתרון שאלות התיארוך והתפקוד.

לצורך הבנת קנה המידה האדיר של המבנה, נבדקה פריסה ישובית באזור, המבוססת על יסקר הגולן של הרטל וכן אפרים. מבנה אדיר כזה הצריך עורף חזק, המסוגל לספק פועלים (במרחק של כשעתיים הליכה מהאתר) ולוגיסטיקה. התוצאות הראו, כי עוצמת הישוב באזור ברמה נדרשת הייתה בתקופת הברונזה הקדומה ובתקופה הכלקוליתית. יתרה מכך, בתקופה הכלקוליתית היה רוג'ום הירי בתוך חצי גורן של ישובים כלקוליתיים.

כלקולית גולני נתפס כתרבות חצי נוודית, ללא כל ריבוד חברתי, שכל חבריה בנו "מבני רכבות" דומים אחד לשני בצורתם ובגודלם. חפירות בדיקה באתר אל ארבעין, גילו

מצב שונה. בעונות 2007-2010 נחפר קומפלקס מגורים, מעל 400 מ"ר, הכולל מבנה מגורים גדול (ובו חדר פולן קטן עם מצבה בתוך אחד הקירות), חצר פנימית גדולה ומבנה ששימש לעבודות בית (אכסון ועיבוד תבואה, ייצור כלי צור ועוד). מבנים אלה קיימים לצד מבני מגורים דלים יחסית, מה שמצביע על הבדלים במצבם הכלכלי והחברתי של תושבי הגולן הכלקוליתיים.

בנוסף, נבדק מחדש תיארוך המבנה המרכזי. נאספו מספר דוגמאות סדימנט מבין האבנים בתוך הקבר, שתוארכו בשיטת OSL במכון הגיאולוגי בירושלים. תיארוך האבק שהצטבר בין אבני תא הקבורה נקבע לחצי השני של האלף ה-3 לפנה"ס. תיארוך זה תואם את החפירות בין המעגלים ואת ניתוח הפריסה המרחבית.

ממצא מפתיע נתגלה בשטח C, כ-40 מ' מערבה לרוג'ום הירי. זהו קיר מסיבי מעגלי בקוטר העולה על 100 מ'. לקיר, שנמצא הרוס כמעט לגמרי, אופי דומה לרוג'ום הירי ויש להניח, שהוא פורק לצורך בניית המבנה המוכר לכל.

על סמך תוצאות אלה ניתן להציג את רוג'ום הירי באור מעניין. נראה כי כבר בתקופה הכלקוליתית שימש האתר, כמקום שהתקדש בעיני התושבים, מרכז של כל המרחב. במהלך תקופת הברונזה הקדומה I או II (ואולי בסוף התקופה הכלקוליתית) תושבי המקום, שהכירו את מסורת הקדושה, בנו מאבניו של המבנה הקדום מבנה חדש ובמהלך השנים ביצעו בתוכו שינויים. בסופה של תקופת הברונזה הקדומה יצא האתר מכלל שימוש והמסורות הקשורות אליו נשכחו. בתקופת LB התנחלו באתר מספר נוודים, שאף ניקו את הקבר המרכזי והשתמשו בו מחדש לצורכי קבורה, אך הם לא בנו אותו ולא ביצעו בו שינויים ארכיטקטוניים משמעותיים.

תוכנית הכנס

3

הם ניסו לרכוש את המבצר הבלתי גמור מידי הצלבנים ובסופו של דבר החלו להתקיף אותו.

ההרצאה תעסוק בעיקר בשבוע האחרון לקיומו של המבצר. ההתקפות המוסלמיות תועדו בצורה מפורטת על ידי עמאד אלדין אלצפהאני, מזכירו של צלאח אלדין שהיה נוכח בקרב. התייעוד המקורי של עמאד אלדין אבד, אך ציטוט נרחב (אולי אפילו מלא שלו) השתמר במקור אחר.

החפירה הארכיאולוגית העלתה כי תיאוריו של עמאד אלדין היו מדויקים. הממצאים השלימו את התיאור הכתוב, הבהירו נקודות שלא היו ברורות והעלו שאלות חדשות שזכו, מצידן, למענה במקורות הכתובים.

הדיאלוג בין טקסט מדויק מימי הביניים וחפירה מודרנית מצטרפים לממצאים חסרי תקדים על הקרב עצמו ועל הטבח שבא בעקבותיו.

מצד עתרת נזכר לראשונה במקורות הכתובים בזמן קרב, שנערך ליד מעברות הירדן בשנת 1157. הקרב הסתיים בתבוסה צלבנית והמלך ניצל אך בקושי מפילה בשבי.

עשרים ואחת שנים מאוחר יותר, באוקטובר 1178, החלו הצלבנים להקים את המבצר שאותו כינו "מעברות יעקוב" (Vadum Iacob) על שם מעברות הירדן שעליהם חלש.

המבצר לא האריך ימים. ההיסטוריה קצרת הימים שלו נמשכה פחות משנה. המבצר נפל בידי המוסלמים ביום 29 בחודש אוקטובר 1179, פחות משנה מיום תחילת העבודות.

המוסלמים, שבתום הקרב של שנת 1157 הקימו במקום אתר מקודש ("משהד יעקובי"), זעמו על הקמת מבצר במקום הקדוש ונשבעו להחריבו.

10

יומו האחרון של המבצר הצלבני Vadum Jakob (מצד עתרת)

פרופ' רוני אלנבלום

האוניברסיטה העברית בירושלים
msronni@mscc.huji.ac.il

9:00

התכנסות והרשמה

9:30

דברי פתיחה

יעל שטרסברג אוצרת מוזיאון עתיקות הגולן

פרופ' משה ראובני ראש המכון לחקר הגולן

סמי בר לב ראש המועצה המקומית קצרין

9:50

מושב ראשון **האדמה מדברת אלינו עברית**

יו"ר: ד"ר **דני שיאון** רשות העתיקות

12:00

מושב שני **עלו מאדמת הגולן**

יו"ר: **יצחקי גל** מנהלת הכנרת

ארכיטקטורה מונומנטלית בסוסייתא הרומית

פרופ' **ארתור סג"ל** אוניברסיטת חיפה

ביצורי המרחב בתקופה הרומית לאור

הארכיטקטורה הצבאית בסוסייתא

ד"ר **מיכאל איזנברג** אוניברסיטת חיפה

יומו האחרון של המבצר הצלבני

Vadum Jakob (מצד עתרת)

פרופ' **רוני אלנבלום** האוניברסיטה העברית

בירושלים

רוג'ום אל הירי: חפירות חדשות באתר

ובסביבתו

מיכאל פרייקמן האוניברסיטה העברית

בירושלים

שאלות ותשובות

13:45

סיום הכנס

11:30

הפסקה וכיבוד

עד כה, נתגלו שרידים מועטים בלבד של מערכות ביצורים בערי הדקפוליס, המתוארכות לתקופות ההלניסטית או הרומית הקדומה, וזאת בניגוד לערי אסיה הקטנה, לדוגמא, בהן נשתמרו מערכות ביצור אדירות מימדים. אם ניקח בחשבון, שמרבית הערים במרחב נוסדו כבר למן המאה השנייה לפנה"ס, וכי עצם קיומה של פוליס בלתי מבוצרת בתקופה ההלניסטית הינה משום תופעה חריגה, הרי שהיעדר עדויות ארכיאולוגיות לביצור הינו מפתיע למדי.

יהיה זה אך מוטעה לחשוב, כי מרבית הערים חשו עצמן בטוחות דיין או שנאסרה עליהן מלאכת הביצור בתקופת "השלום הרומי", ודי אם נזכור את הסכנות מחוץ ואת השפעתן של שתי מרידות היהודים על המרחב. נדמה, כיאת הפעילות המועטת של בנייה צבאית עירונית בת התקופה הרומית הקדומה במרחב ניתן לייחס בעיקר למסורות הבנייה המפותחות בעולם ההלניסטי. עם התפשטותו של האימפריום הרומי למזרח הוא התוודע לערים מבוצרות באבן, בהתאם לתורת הביצור ההלניסטית המפותחת, ולא נזקק בדרך כלל להקמת מערכות ביצור חדשות.

במהלך החפירות בשנים האחרונות בסוסייתא, נחשפו קטעי ביצור בני התקופה ההלניסטית המאוחרת ומערכת ביצורים מפותחת בת התקופה הרומית הקדומה. זו האחרונה כוללת בעיקר קטעי חומות, השער המזרחי ובסטיון.

הבסטיון מבוסס על מערכת של חמישה קמרונות ומגדל בתוון. הוא נבנה במרכז המצוק הדרומי של הר סוסייתא,

ביצורי המרחב בתקופה הרומית לאור הארכיטקטורה הצבאית בסוסייתא

ד"ר מיכאל איזנברג

המכון ע"ש זימן לארכיאולוגיה
אוניברסיטת חיפה
aizen@research.haifa.ac.il

9

פרויקט אום אל-קנאטיר הוא ראשון מסוגו בארץ ואף בעולם. עיקרו שחזור מדעי של מבנה בית כנסת מן התקופה הביזאנטית, המתאפשר הודות לשימוש בטכנולוגיות חדישות, שתוצאותיהן חפירה זהירה, תיעוד קפדני ומידע ממוחשב. לאחר ארבע עונות חפירה ותיעוד הממצא בשטח, נערכת בימים אלה עונה חמישית, המוקדשת כולה לשחזור המבנה.

חורבת בית הכנסת השתמרה במרכז שרידיו של כפר קדום, ששמו אבד במהלך ההיסטוריה. השם אום אל-קנאטיר, שפירושו בערבית "אם הקשתות", מקורו ככל הנראה במבנה מעיין מונומנטלי, המצוי כ-200 מ' מדרום לבית הכנסת. בית הכנסת, אשר מתוארך למחצית השנייה של המאה ה-6 לספירה (תקופת התלמוד), הינו מבנה בסיליקה גדול אשר התנוסס לגובה שתי קומות ונשא גג גמלוני, העשוי מרעפי חרס. בית הכנסת מתהדר בהיכלית ארון קודש מפוארת והיא ראשונה בסוגה ובמידת השתמרותה בתולדות מחקר בתי הכנסת בארץ ישראל. ההיכלית, יחידה ארכיטקטונית בפני עצמה, התשאה לגובה של כ-5.25 מ', והיא בעלת עיטורים עשירים, הכוללים גם סמלים יהודיים מובהקים.

בימים אלה נערך תהליך שחזורו המדעי של המבנה לגובה קומה ראשונה. הדבר מתאפשר הודות לשיטות העבודה המתקדמות: שכבות המפולת תועדו במיפוי לייזר תלת מימדי ברזולוציה גבוהה, אשר סיפק מיקום מדויק ותנוחת כל אבן בנייה, כמו גם חתכים אינסופיים של מרכיבי החורבה. הדמיות מחשב מודפסות משמשות כדפי העבודה בשטח.

נתוני הפריטים הארכיטקטוניים נשלפים במהירות ממסד הנתונים בעזרת קורא השבבים האלקטרוניים אשר נשתלו בכל אחד מהם. לכל פריט "תעודת זהות" הכוללת מידע חיוני כגון מידותיו, סוגו, כיוון נפילתו, מיקומו במפולת והאם אובחן מיקומו המקורי במבנה.

עגורן-שער, שהותאם לתנאי השטח במקום, חולש על האתר כולו. הוא נע על גבי מסילות ברזל באורך של 72 מ' ומונע על ידי מנועים חשמליים. הפריטים הארכיטקטוניים שנרתמו אל כננת העגורן, הונפו ללא פגע וללא פגיעה בפריטים השכנים והועברו לשטחי האחסון הזמניים. בדרך זו משונעים הפריטים בחזרה למקומם המקורי במבנה.

הפרויקט מבוצע בניהול יהושע (ישו) דריי, הארכיאולוגים אילנה גונן וד"ר חיים בן דוד, בחסות המדעית של המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן והמחלקה ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית כנרת, ביוזמת המועצה האזורית גולן ובתמיכת המכון לחקר הגולן.

אום אל-קנאטיר: שחזור בית הכנסת בטכנולוגיה מתקדמת

יהושע (ישו) דריי

שחזור טכנולוגיה עתיקה
yeshu@netvision.net.il

4

ארכיטקטורה מונומנטלית בסוסייתא הרומית

פרופ' ארתור סג"ל

ראש המכון ע"ש זימן לארכיאולוגיה
אוניברסיטת חיפה
asegal@research.haifa.ac.il

8

עיון בתצלום אוויר של הר סוסייתא, שצולם בשנות ה-40 של המאה הקודמת על ידי חיל האוויר המלכותי (RAF), מורה בבירור, שתכניתה האורתוגונית של סוסייתא מותאמת היטב למתארו המלבני של ההר. רחובה הראשי של העיר חוצה אותה מלוא אורכה בקו ישר ממזרח למערב, כשבשני קצותיו נמצאים שערי העיר, אחד מזה ואחד מזה. מהלכו של הרחוב הראשי, הלא הוא דְקוּמנוס מַקְסִימוס (decumanus maximus), מופסק באמצע, שם משתרע הפורום, סביבו הוקמו אחדים מהמונומנטים המרכזיים בעיר. כמה וכמה רחובות, שכיוונם צפון-דרום, מצטלבים בזוית ישרה עם הרחוב הראשי שכיוונו מזרח-מערב. רשת רחובות מסודרת זו נחשפה עד כה רק בחלקה, אך כבר עתה ברור שסוסייתא הרומית מצטיינת בתכניתה העירונית הקפדנית, בדומה לערי הֶדְקָפוליס (Decapolis) האחרות, דוגמת גדרה (Gadara) או גרש (Gerasa).

במרכזה של סוסייתא השתרע הפורום (האֶגוֹרָה), הלא היא הרחבה הציבורית המרכזית של העיר. הפורום (42X42 מ') וצפף בקפידה לוחות ריצוף מבזלת והוקף בחלקו בסטווים של עמודי גרנית, אשר הוכתרו בכותרות קורנתיות משיש לבן. המקום בו התחבר הקטע המזרחי של הדקומנוס מקסימוס עם הפורום, צוין על ידי מבנה דמוי שער הניצחון, דבר שהוסיף מימד של פאר והדר בנופה העירוני של סוסייתא. נראה, שבמבנה דומה ציין גם את מקום התחברותו של הקטע המערבי של הדקומנוס מקסימוס עם הפורום.

מצפנו של הפורום השתרע המתחם הפולחני הראשי של העיר. ראשיתו של זה יש לקבוע לשלהי התקופה ההלניסטית, אך הוא המשך לתפקד כמתחם פולחני ראשי של סוסייתא גם בתקופה הרומית. בציודו המערבי של הפורום היה ה"קליבה" (kalybe), שהוא מעין מקדש פתוח, המיועד לפולחן הקיסרים. בחפירותו של האזור שמדרום לפורום הוחל רק לאחרונה ואין לדעת אלו מבנים היו מרוכזים כאן, אך על פי מה

שנחשף עד כה אין לשלול האפשרות שכאן היה הגימנסיון (gymnasion) של העיר. ממזרח לפורום משתרע מכלול רחב ידיים של בית המרחץ המרכזי של סוסייתא. על אף העובדה שטרם הוחל בחפירותו, מתארו של מתקן זה ניכר היטב על פני השטח.

בסמוך לפינתו הצפון-מזרחית של הפורום, ממזרח למתחם הפולחני הראשי נמצאת הבסיליקה (basilica), שחפירתה נמצאת בעיצומה. לפנינו מבנה ציבורי רחב ידיים (30X50 מ'), המשמש כתחליף מקורה של הפורום הפתוח. הבסיליקה, המצטיינת בטיב בנייתה המשובח, נבנתה לפני גזית מבזלת ומגיר גם יחד, אך חלק ניכר מהעיטור הארכיטקטוני שבה היה עשוי שיש. מן הבסיליקה אל הפורום ניתן היה להיכנס באמצעות שלושה פתחים הקרויים בקיר הדרומי של הבסיליקה.

במרחק 80 מ' ממערב לפורום ולמתחם הפולחני הראשי של סוסייתא, ממוקם האודיאון (odeion), שאינו אלא מבנה דמוי תיאטרון קטן אך מקורה. חשיפתו של האודיאון, שמידותיו 27X29 מ' בלבד, הושלמה בקיץ 2010. במערכת המושבים של האודיאון, המצטיין בבנייתו האיכותית, ניתן היה להושיב כ-540 צופים. זהו מבנה היחיד מסוגו, אשר נחשף בשלמותו בארץ ישראל. עצם הימצאותו של האודיאון בסוסייתא הרומית מלמד על זיקתה העמוקה של האצולה העירונית המקומית לתרבות הקלאסית.

דיר עזיז: חפירות בדיקה במעייין הקדום

אורן זינגבוים

רשות העתיקות
zingboym@israntique.org.il

5

בחודשים יוני עד נובמבר 2010 נערכה חפירת בדיקה במבנה המעיין באתר דיר עזיז. האתר מצוי בדרום הגולן, כשני קילומטר מזרחית למושב כנף, בגובה 380 מטר מעל פני הים. הוא מוכר מסקרים שעשו ג' שומכר ואוליפנט בשנת 1885. כן נסקר האתר על ידי סוקרי הגולן לאחר ב-1967. בסקרים השונים נמצא כי האתר היה מיושב למן התקופה הרומית ועד ימינו. בתקופה הממלוכית לא נמצאה התיישבות במקום. בסקרים אלו תועדו באתר גם בתי בד, בית קברות ויתכן שגם בית יוצר לכלי חרס.

ממצאים

בשטח שנחפר (7X3.3 מטרים) נחשף מבנה מונומנטלי, הנמצא במקביל ובצמוד למדרון הטופוגרפי שמשפתל מצפון לדרום. במבנה, הבנוי אבני גזית מבזלת, נחשף קמרון פתוח ששרד בחלקו (רחבו 7.5 מטר ועומקו 2.5 מטר) ומשני צדדיו אומנות בניוית. נחשף גם קיר תמך בחלקו האחורי של הקמרון, הבנוי אבני גוויל גדולות. לקיר זה הוצמד קיר בנוי אבני גזית מבזלת, אשר שרד לגובה של כשלושה וחצי מטרים. מתחת לקמרון נמצאה שוקת בנויה לוחות בזלת ומטויחת בטיח הידראולי עבה. רצפת השוקת עשויה לוחות אבן בזלת ומטויחת בטיח עבה. חלק מן השוקת ניתק ודופן הבזלת גלש דרומה כ-8 ס"מ. בדופן השוקת חסר לוח אחד.

לאחר שהשוקת נסתמה נבנתה מעליה רצפה, העשויה מאבנים שנלקחו מקיר הגזית ומהקמרון שהתמוטטו בחלקם. על פי ממצא שבירי כלי החרס ניתן לתארך רצפה זו למחצית השנייה של המאה ה-6. לפיכך, ניתן לשער שהמבנה התמוטט ברעידת האדמה של שנת 551 לסה"נ.

בשנים 1998 עד 2004 נערכו מספר עונות חפירה במבנה בית הכנסת בדיר עזיז על ידי משלחת מטעם אוניברסיטת בר אילן, במימון מועצה אזורית גולן, בראשות צ"א מעוז, ח' בן דוד וא' זינגבוים. תתכן התאמה כרונולוגית בין בית

הכנסת ומבנה המעיין, וניתן לתארכם לרבע השני והשלישי של המאה ה-7.

הצעת שחזור מבנה המעיין

בחפירה זו נחפר חלקית רק קמרון אחד. יחד עם זאת, ניתן לשחזר את מבנה המעיין על סמך נתונים מסקרים שנערכו במקום ומצילומים משנות ה-70. נראה כי למבנה היו שניים או שלושה קמרונות. בין שני הקמרונות נבנתה אומנה שרוחבה 1.8 מטר. יתכן שקמרון נוסף נמצא בשטח שטרם נחפר, משמאל וממערב לקמרון שנתגלה.

סיכום

בחפירה נחשף מבנה מרשים בעל שניים או שלושה קמרונות פתוחים. מתחת לכל קמרון יש שוקת בנויה ומטויחת, אליה נאספו מי המעיין. עדיין לא ברור מדוע חסר לוח אחד בדופן השוקת. אולי זה מצביע על מערכת הולכת מים אם לשטחים חקלאיים ואם לבית היוצר הסמוך. מבנה זה דומה למבנה באתר אום אל-קנאטיר, המצוי כארבעה ק"מ ממזרח. ייתכן, ששני המבנים מצביעים על צורת בניה אזורית במרחב דרום הגולן, במקום חיבורו של סלע הבזלת לגיר.

בניית מבנה בסדר גודל כזה אורכת זמן, יקרה ומצריכה ידע הנדסי ומיומנות חציבה בבזלת. בשתי החפירות, אום אל קנאטיר ודיר עזיז, לא הצלחנו לתארך את יסוד המבנים, אך ברור שהיו בשימוש בשני הכפרים היהודיים הללו בתקופה הביזנטית.

החפירה, מטעם רשות העתיקות ובהזמנת מועצה אזורית גולן, נערכה בעקבות עבודות פיתוח שפגעו במקום בשנת 2007. השתתפו בה תלמידים ממוסדות חינוך שונים בגולן בתיאום מחלקת החינוך של המועצה ותחום חינוך של מרחב צפון ברשות העתיקות. כמו כן, סייעו בחפירה יעקובי (מנהלן) והרטל (מנחה).

יהדות בצל פגאניזם: תוצאות הסקר ב"תחום סוסיתה"

שריה פרידמן

המכללה האקדמית כנרת
nsfridman@gmail.com

6

בשנים האחרונות נערכו סקרים ארכיאולוגיים ב-30 אתרים בערך בדרום הגולן, במטרה להתחקות אחר הישוב היהודי בתחום סוסיתה בתקופות הבית השני, המשנה והתלמוד. עדות לכך מופיעה בשתי מקבילות בספרות חז"ל (ירושלמי, דמאי ב, א; תוספתא, שביעית ד, י) וכן בכתובת מרצפת בית הכנסת ברחוב: "העיירות האסורות ביתחום סוסיתה עינוש ועינחרה ודמבר עיון ויערוט וכפר יחריב ונוב וחספייה וכפר צמח ורבי היתיר כפר צמח". תשעה ישובים אלה התקיימו בתחום סוסיתה, וייסודם קדם בוודאי לימי רבי (סביב 200 לסה"נ), שהרי הוא עצמו התיר את כפר צמח.

בסקר נאספו ממצאים, הכוללים: מטבעות, כלי זכוכית וכלי אבן, אך המטרה העיקרית הייתה לאסוף בכל אתר לפחות 100 שפות של כלי חרס מן התקופות: ההלניסטית, הרומית והביזאנטית.

שתי תופעות מרכזיות עולות מניתוח הממצאים, היכולות לתחום כרונולוגית את מסגרת קיומו של הישוב היהודי בתחום סוסיתה.

התופעה הראשונה קשורה לגילוי כלי אבן מקרטון ב-4 או 5 מאתרי הסקר. בגמלא, בה נמצאה כמות רבה של כלי אבן משתי שיטות עיבוד, הופיעו כלי האבן לראשונה רק בראשית המאה הא' לסה"נ, ואולי כך גם בשאר המרחב, כולל תחום סוסיתה.

כלי אבן מקרטון נזכרים במקורות חז"ל ככלים שזכו למעמד הלכתי גבוה. כלים אלו לא נטמאו בעצמם, הצילו את תכולתם מלהיטמא ואף יכלו לטהר מים טמאים במקרים מסוימים. הם נתגלו כמעט רק באתרים יהודיים ובאזורים יהודיים, ותפוצתם תואמת להפליא את מפת ההתיישבות היהודית משלהי בית השני ועד לימי מרד בר כוכבא בערך. ואמנם, בתחום סוסיתה, שהיה תחום נוכרי בעיקרו ופטור ממצוות התלויות בארץ, נמצאו כלי אבן מקרטון במספר מצומצם של אתרים.

קיומם של ישובים יהודיים בתחום סוסיתה היה ככל

הנראה במאה הא' לסה"נ ואולי גם מעט לאחריה. לאור המידע ההיסטורי ותיארוך כלי החרס והמטבעות, נראה שהישובים היהודיים הללו נוסדו לכל המאוחר בימי הממלכה החשמונאית לאחר כיבוש ינאי.

התופעה השנייה קשורה להיעלמותם של ישובים במהלך התקופה הרומית, ובמיוחד במעבר בין הרומית המאוחרת לביזאנטית הקדומה. דפוס דומה נמצא במרכז הגולן המערבי, הגובל בתחום סוסיתה מצפון, אותו סקר בן דוד, וכן בגליל התחתון המזרחי אותו סקר ליבנר. בן דוד מצא כמות פחותה של ישובים, אבל הישובים ששרדו היו גדולים יותר בשטחם. ליבנר הגיע למסקנה, שמשבר כלכלי באימפריה הרומית בתקופה הנדונה הביא להיעלמם של הכפרים באזור.

הניסיון לבחון את תופעת היעלמות הישובים בדרום הגולן, בעיקר במחצית השנייה של המאה הד' לסה"נ, מראה על שילוב של שלושה גורמים: פסי, כלכלי ואתני. בשנת 363 לסה"נ התחוללה רעידת אדמה קשה, שפגעה במרחב ארץ ישראל, והתרחשה בתקופת משבר כלכלי. נראה, שרק ישובים שהיו מבוססים מאוד מבחינה כלכלית או כאלה שנתמכו על ידי השלטונות היו ברי השתקמות. סביר להניח, כי הישוב היהודי בתחום סוסיתה, כמיעוט בקרב אוכלוסייה ושלטון נוכריים, לא הצליח להשתקם לאחר רעידת האדמה, היות שהוא לא נתמך על ידי השלטון ואולי אף נרדף על-ידי.

באתרים שאנו מציעים לזהות עם "העיירות האסורות בתחום סוסיתה" לא נמצאו ולו בית כנסת אחד. יחד עם זאת, בסקר נמצאו ישובים אלו התקיימו באמצע המאה הד' לסה"נ. יתכן מאוד שלאחר רעידת האדמה עברו חלק מיהודי האזור למרכז הגולן המערבי, שהלך והתבסס החל מהרבע האחרון של המאה הד' לסה"נ כאזור יהודי עם עשרות ישובים.

השחתת דמויות בבתי כנסת עתיקים בגליל ובגולן

נעה יובל-חכם

האוניברסיטה העברית בירושלים
noa.hacham@mail.huji.ac.il

7

בבתי כנסת עתיקים בארץ ישראל, ובמרחב הקרוב אליה, נחשפו יצירות אמנות שהושחתו באופן מכוון בידי אדם. המשותף לכל היצירות הללו הוא שהן הכילו דימויים פיגורטיביים, והדימויים הללו היוו יעד לפגיעה ולהשחתה.

תופעות איקונוקלסטיות אינן אופייניות דווקא לעולם היהודי בתקופה זו: בכנסיות ביזנטיות משני עברי הירדן נחשפה פעילות איקונוקלסטית נרחבת בשטחי הפסיפס. ראוי אפוא לבחון ולהגדיר את המאפיינים הייחודיים של האיקונוקלזם היהודי, נושא שלא זכה עד כה למחקר מעמיק ומפורט.

הפעילות האיקונוקלסטית איננה נזכרת, ואף לא נרמזת, במקורות ההיסטוריים ועל כן תרומתם להבנת התופעה היא עקיפה בלבד. משום כך ישנה חשיבות רבה בניתוח היצירות עצמן, ובניסיון להתחקות אחר מבצעי ההרס, מניעיהם וזמנם.

שיקולים שונים מובילים למסקנה כי ההשחתה בוצעה

בידי יהודים, שהונעו משמירה קפדנית ואולי אף קיצונית על האיסור המופיע לדיבר השני. יחד עם זאת, אין כל ספק, כי ישנו מקום נכבד גם להשפעתם של גורמים חיצוניים מן העולם הנוצרי ומן העולם המוסלמי כאחד. זמנה של ההשחתה הוא אחד מן הנעלמים הגדולים בסוגיה זו, ומכל מקום נראה כי לא מדובר בהתפרצות אחת בה נפגעו כל האתרים, אלא בכמה גלים של התפרצויות איקונוקלסטיות, שהתרחשו במעבר משלהי העת העתיקה אל ימי הביניים.

בגליל ובגולן נחשפו שרידי פעילות איקונוקלסטית במספר לא מבוטל של בתי כנסת. האתרים הבולטים ביותר הם כפר נחום וכרזים, בהם הושחתו באופן שיטתי רובם המכריע של התבליטים הפיגורטיביים. אמנם, בבתי הכנסת בגולן ההשחתה מצטיירת כחלקית יותר, אולם חשיבותה רבה להבנת תחומי פעילותן של הקבוצות האיקונוקלסטיות ודפוסי פעולתם.

תבליט של אריה מתקופת התלמוד שפניו הושחתו (חשרה, רמת הגולן)